

Aposteriorní modální důkazy Boží existence

Petr Dvořák

Cílem článku je prozkoumat možnosti aposteriorního dokazování Boží existence, v němž by hrály podstatnou úlohu modální charakteristiky týkající se věcí (modalita *de re*), a specifitěji, modální status jejich existence či bytí. Zmíněný charakter vykazuje ze známých důkazů např. Tomášova Třetí cesta (*Suma teologická* I, q. 2, a. 3c), proto nám poslouží jako východisko. V první části studie tedy uvedeme Tomášův důkaz, abychom pak ve druhé části dospěli prostřednictvím jeho rozboru k obecnějším vzhledům a poznatkům, jež se týkají důkazů stávících na modální charakteristice existence.

I.

Jak známo, Tomášův důkaz z nahodilosti věcí obsahuje dva kroky, dva pod-důkazy. První představuje *reductio ad absurdum*, které vychází z předpokladu, že všechny věci mají nahodilý charakter. Z tohoto předpokladu pak vyvozuje spor s fakty. Platí tedy závěr – opak výchozího předpokladu, totiž teze, že alespoň jedna věc není nahodilá, resp. je nutná.

Druhý důkaz pak postuluje kauzální závislost mezi nutnými jsoucnými a nachází mezi nimi nutné jsoucno privilegované, totiž nezapříčiněné.

První pod-důkaz

Tertia via est sumpta ex possibili et necessario, quae talis est.

Invenimus enim in rebus quaedam quae sunt possible esse et non esse, cum quaedam inveniuntur generari et corrumpi, et per consequens possible esse et non esse. Impossibile est autem omnia quae sunt, talia esse, quia quod possibile est non esse, quandoque non est. Si igitur omnia sunt possible non esse, aliquando nihil fuit in rebus. Sed si hoc est verum, etiam nunc nihil esset, quia quod non est, non incipit esse nisi per aliquid quod est; si igitur nihil fuit ens, impossibile fuit quod aliquid inciperet esse, et sic modo nihil esset, quod patet esse falsum. Non ergo omnia entia sunt possible, sed oportet aliquid esse necessarium in rebus.

Druhý pod-důkaz

Omne autem necessarium vel habet causam suae necessitatis aliunde, vel non habet. Non est autem possibile quod procedatur in infinitum in necessariis quae habent causam suae necessitatis, sicut nec in causis efficientibus, ut probatum est. Ergo necesse est ponere aliquid quod sit per se necessarium, non habens causam necessitatis aliunde, sed quod est causa necessitatis aliis, quod omnes dicunt Deum.

Důkaz je sdostatek známý, uveďme jen co nejstručněji formalizaci prvního pod-důkazu (inspirováno A. Kennym).¹ Druhým pod-důkazem se budeme zabývat až v části II:

1. $(x) (Kx \rightarrow \exists t \sim Ex \text{ in } t)$
2. $(x) Kx \rightarrow \exists t (x) \sim Ex \text{ in } t \quad t < t_0$
3. $\exists t (x) \sim Ex \text{ in } t \rightarrow \sim \exists x Ex \text{ in } t_0$
4. $\exists x Ex \text{ in } t_0$
5. $\sim (x) Kx \equiv \exists x \sim Kx \equiv \exists x Nx$ kde $(x) (Nx \rightarrow (t) Ex \text{ in } t)$

Výklad:

První premisa je definicí kontingence ($Kx \dots x$ je kontingentní). Kontingentní je to, co někdy neexistuje. Tomáš v textu důkazu pouze nedefinuje kontingenci, ale navíc říká, že něco ve skutečnosti má tento charakter, tedy $\exists x Kx$. V naší formalizaci ovšem toto tvrzení nehraje podstatnou roli.

S existencí se ve formalizaci pracuje jako s vlastností prvního řádu. Jedná se o existenci *simpliciter*, aktualitu. Existenční kvantifikátor „ $\exists t$ “ či „ $\exists x$ “ lze chápat obecněji jako „vyskytuje se“, „je dán“. Modální výrazy lze standardně chápat jako kvantifikátory, zde časových okamžiků. Jedná se o statistickou interpretaci modalit (nutné je to, co platí vždy, možné pak to, co platí někdy).

Hlavní problém skýtá premisa druhá, kterou nelze deduktivně odvodit z první. Odvození by představovalo chybnou záměnu kvantifikátorů ($(x)\exists t \rightarrow \exists t (x)$). Tomáš zřejmě uvažuje probabilisticky: v nekonečném čase nastanou všechny možné konfigurace, tedy i ta, kdy zrovna nebude nic existovat. Pro důkaz je klíčové, aby uvedená možnost nastala v minulosti.

Třetí premisa: kdyby v minulosti nic nebylo, nebylo by nic ani nyní, platí na základě principu *ex nihilo nihil fit*.

Čtvrtou premisu představuje empirický fakt, že nyní něco existuje, což se zdá nepochybné.

Pátá premisa je závěrem prvního pod-důkazu. V naší formalizaci vznikne dvojí aplikací modu tollens: 4, 3 a výsledek na 2. Formalizace nereprezentuje dostatečně formu *reductio*. Zápis však lze jednoduše změnit. Spor vzniká mezi 4 a 2, pokud ještě doplníme předpoklad pro důkaz sporem, totiž premisu 2.5 $(x) Kx$, vše je kontingentní:

1. $(x) (Kx \rightarrow \exists t \sim Ex \text{ in } t)$
2. $(x) Kx \rightarrow \exists t (x) \sim Ex \text{ in } t \quad t < t_0$
- 2.5. $(x) Kx$ předpoklad pro důkaz sporem
3. $\exists t (x) \sim Ex \text{ in } t \rightarrow \sim \exists x Ex \text{ in } t_0$
- 3.5. $\exists t (x) \sim Ex \text{ in } t$ MP 2, 2.5
4. $\exists x Ex \text{ in } t_0$
- 4.5. $\sim \exists x Ex \text{ in } t_0$ MP 3, 3.5
- 4.75 $\exists x Ex \text{ in } t_0$ & $\sim \exists x Ex \text{ in } t_0$ spor, konjunkce 4 a 4.5

¹ Srov. Anthony J. P. KENNY, *The Five Ways: Saint Thomas Aquinas' Proofs of God's Existence*, London: Routledge & K. Paul, 1969.

Platí negace výchozího předpokladu 2.5:

5. $\sim (x) Kx$

Z důkazu lze spolehlivě vyvodit pouze to, že vždy něco existovalo, nikoli že existuje něco, co existuje vždy. Pravděpodobná platnost premisy 2 z něj činí důkaz vedoucí k vysoce pravděpodobnému závěru.

II.

V našem příspěvku nás především zajímá možnost specifických modálních důkazů Boží existence, totiž aposteriorních. Logicky dřívější je generická otázka po možnosti modálních důkazů obecně. Zkoumejme nyní roli aposteriorního prvku v modálním důkazu.

Viděli jsme (1. pod-důkaz), že se mezi Tomášovými premisami objeví aposteriorní prvek celkem dvakrát: (i) pozorování vzniku a zániku aktuálně existujících věcí; (ii) konstatace o existenci něčeho v aktuálním světě. Role obou je jasná: druhá aposteriorní premisa slouží v konjunkci se závěrem apriorní úvahy (vycházející z předpokladu o tom, že vše má kontingentní charakter) k vyvození sporu. První pak slouží jako východisko důkazu a základ specifického, empiricky zakotveného pojetí kontingence, s nímž Tomáš pracuje. Charakterizujme blíže toto pojetí:

Kontingence a modální charakteristiky obecně jsou zde připisovány individuům, nikoli proposicím (výrokům). Máme tedy co do činění s modalitou *de re* (a). Modální status se netýká libovolné vlastnosti těchto individuí, ale partikulární vlastnosti, totiž jejich existence (b). Navíc se nejedná o existenci v nespecifikovaném modálním kontextu (možném světě), nýbrž ve světě aktuálním (c). Konečně, kontingentní charakter je připsán v přítomnosti existujícím jouscům, nikoli minulým či budoucím (d).

Užitá interpretace modálních výrazů je, jak již víme, temporální:

(k) x je kontingentní ve světě w_i $=_{df}$ x existuje ve světě w_i alespoň v jednom časovém okamžiku t_i a alespoň v jednom časovém okamžiku t_j není pravda, že x existuje ve w_i ($t_i \neq t_j$)

Díky (c) lze vynechat vztah k možnému světu a existenci chápat jako existenci v aktuálním světě, w_a . Díky (d) musíme t_i chápat jako přítomný okamžik, t_a . Tomáš navíc omezuje t_j na minulé okamžiky, tj. $t_j < t_a$, přiřadíme-li časovým okamžikům reálná čísla (je přirozené t_a přiřadit nulu). Existenci v t_i lze tedy nazvat existenci v minulosti. Existenci v t_a lze chápat jako existenci *simpliciter*. Dostáváme tedy:

(k') x je kontingentní $=_{df}$ x existuje a někdy v minulosti x neexistuje

Definice sama je apriorní záležitostí. A posteriori však víme, že kontingentní jousci reálně existují, tedy že je pravda, že něco je kontingentní. Kdybychom to nevěděli, pak lze toliko dokázat (1. pod-důkaz), že „nutně, jsou-li kontingentní

jsoucna, pak je nějaké jsoucno nutné,“ nikoli však že opravdu existuje. Zdá se však, že k důkazu by stačil slabší předpoklad o tom, že něco existuje. Ve spojení s úplnou disjunkcí „každé jsoucno je buď kontingentní nebo nutné (v relevantním smyslu)“ a platí-li důkaz (jsou-li kontingentní jsoucna, pak je nějaké jsoucno nutné) dokážeme, že nějaké nutné jsoucno reálně existuje.

„Modální důkaz“ je důkaz, v němž hrají roli modální charakteristiky jsoucen či modální charakteristiky jejich existence. Skutečnost, že důkaz probíhá na „modální úrovni“ – premisy jsou tvrzení platící logicky nutně – jej nečiní modálním v relevantním smyslu, nýbrž *apriorním*. Každý důkaz Boží existence má alespoň z části apriorní charakter, tj. probíhá na modální úrovni všech možných světů (říká se, že něco platí v nějakém možném světě nebo ve všech možných světech). U těch důkazů, v nichž Boží existence podmiňuje nějakou ontologickou strukturu či rys, které existují jen v některých možných světech (neprázdnot světa, kontingentní jsoucna, kauzální uspořádání, změna, atd.), ale ne ve všech, je zapotřebí empirické premisy, jež potvrzuje existenci tohoto rysu nebo struktury v aktuálním světě, aby mohl být vyvozen závěr o Boží existenci pro aktuální svět.

Modální důkaz pracuje s modální charakteristikou existence jsoucen. Klíčovým je vhléd, že buďto (1) slabší modálně-existenční status je ontologicky podmíněn silnějším, nebo (2) slabší modálně-existenční status není z určitých důvodů slučitelný s tím, co to znamená být Bohem. Nazvěme tuto disjunkci principem modálních důkazů (PM). Zmíněný silnější modálně-existenční status je druhem nutnosti. Rozhodujícím prvkem modálního důkazu je tedy určitým způsobem pojatá nutnost Boží existence.

Definice temporálně nutného jsoucna je zřejmá:

$(n) x$ je nutné $=_{df}$ x existuje ve všech časových okamžicích t_k ²

Druhý pod-důkaz u Tomáše je postaven na zjištění, že uvedená podmínka nutnosti je aplikovatelná na Boha jako nutná, nikoli postačující: platí, že „je-li x Bůh, pak x je nutné jsoucno ve smyslu (n) “, nikoli však naopak. Bůh se temporálně nutností liší od temporálně kontingentních jsoucen, nikoli však od jiných temporálně nutných jsoucen (o jejichž existenci byl Tomáš přesvědčen). Znakem odlišujícím Boha od ostatních všečasových jsoucen je *nezapříčiněnost*. Rozlišme časově nutné jsoucno zapříčiněné a nezapříčiněné. Zdá se, že Bůh existuje nějak silněji, než ostatní temporálně nutná jsoucna. To svádí chápat nutnost Boží existence jako svébytnou modalitu v protikladu k nezapříčiněným jsoucnům.

Nyní se nabízí jednoduchý výklad založený na ztotožnění této silnější nutnosti s nutností logickou. Zapříčiněné omnitemporální jsoucno je kontingentní co do svého bytí, nemuselo by existovat (v některém možném světě neexistuje). Pro každý možný svět platí, že buďto v tomto světě stále existuje, nebo v něm nikdy neexistuje. Naproti tomu nezapříčiněné jsoucno nemůže neexistovat, tj. existuje logicky nutně, v každém možném světě stále. Tuto interpretaci lze navíc podložit úvahou, která je jistou paralelou prvního pod-důkazu a představuje aplikaci principu (PM)

² Formulace definice na první pohled implikuje časové bytí nutného jsoucna. Snadno ji lze upravit tak, aby tento závazek nečinila: pro každý časový okamžik platí výrok „Bůh existuje“.

(1): časově nutné jsoucno vykazuje slabší modální existenční status, totiž logickou kontingenci, která je podmíněna silnějším modálním existenčním statusem, totiž logickou nutností. Jak nyní dokázat, že (PM) (1) lze skutečně aplikovat, tj. že logicky kontingentní status je ontologicky nedostatečný? Na rozdíl od prvního pod-důkazu zde stav neexistence ničeho nepostihne aktuální svět, ale je jen logickou alternativou, pouhou možností. V aktuálním světě vždy něco existuje (závěr prvního důkazu). Proto nelze konstruovat *reductio*, spor s fakty jako u prvního pod-důkazu. Argument by byl veden asi takto: existující logicky kontingentní jsoucno, byť časově nutné, musí mít příčinu na základě principu dostatečného důvodu. Musí zde být něco, co z ontologického hlediska rozhoduje o tom, že časově nutné jsoucno existuje, spíše než neexistuje (neexistence je logickou možností). Regres v příčinách není možný. První člen kauzální řady může být pouze ten, který již příčinu nevyžaduje. Příčinu nevyžaduje jsoucno, u něhož neexistuje logická alternativa, resp. možnost neexistence.

Princip dostatečného důvodu a nemožnost regrese v příčinách jsou explanační principy s ontologickým dosahem: určují, co musí/nesmí existovat. Zdá se také, že nemožnost nekonečné kauzální řady je také v posledku založena na platnosti principu dostatečného důvodu (Scotus).

Nicméně uvedená interpretace založená na ztotožnění nezapříčiněnosti a logické nutnosti se zdá být příliš hrubá, třebaže vede k funkčnímu důkazu (jiná otázka je, zdali koncepce logicky nutné bytosti není příliš silná). Subtilnějším se jeví řešení, jež zachová rozdíl mezi nezapříčiněností a logickou nutností (intenzionální rozdíl). Zdá se, že nám nic nebrání jít ještě dále a chápat některé nezapříčiněné jsoucno jako nikoli logicky nutné, tj. logicky kontingentní (extenzionální rozdíl). Zachycení jazykem možných světů bude následující: *Zapříčiněné* omnitemporální jsoucno je takové, pro něž platí, že v každém světě, v němž (stále) existuje, vždy (stále) spo-luexistuje také jeho příčina. Jinými slovy, nemůže být bez příčiny. Možnost *nezapříčiněného* omnitemporálního jsoucna vyžaduje, aby existoval možný svět, v němž (stále) existuje toliko ono – bez příčiny – a možnost *kontingence* nezapříčiněného pak vyžaduje, aby existoval možný svět, v němž (nikdy) neexistuje vůbec. Zachycení se zdá *prima facie* možné. Pokud by ovšem z pojmu nezapříčiněného jsoucna plynula negace logické kontingence tohoto jsoucna, jednalo by se o možnost pouze zdánli-vou. Níže prozkoumáme tuto linii argumentace.

Nezapříčiněnost/zapříčiněnost nejsou modální pojmy, proto se zde nejedná v pravém smyslu o aplikaci (PM) (1), kde hraje roli modální ontologický status. K důkazu nezapříčiněného omnitemporálního jsoucna Tomáš užívá principu nemožnosti nekonečného regrese jako ve své druhé cestě. Připomeňme, že Tomáš neargumentuje nemožností kauzální řady na základě principu dostatečného důvodu, nýbrž na základě *reductia*: kdyby nebyl první člen kauzální řady, nebyl by ani střed-ní a ani poslední. Ten však existuje.³ Druhý pod-důkaz třetí cesty tedy vlastně není modálním důkazem.

³ Poznamenejme jen, že Tomášův argument proti nemožnosti nekonečné řady je problematický, přinejmenším proto, že může být kruhový: platí jen pro konečné řady s prvním členem. U nekonečných řad bez prvního členu bude zapotřebí povolát princip dostatečného důvodu.

Platí-li právě uvedená interpretace druhého pod-důkazu třetí cesty, pak se o aplikaci (PM) (1) jedná toliko v prvním pod-důkazu. Naproti tomu chápání nezapříčiněnosti jako logické nutnosti (viz alternativní interpretace druhého pod-důkazu výše) vede k aplikaci (PM) (1).

Je zřejmé, že „nemít příčinu“ nemá stejný význam jako „spornost neexistence, či logická nemožnost neexistence“. Není však „logická nemožnost neexistence“ důsledkem toho, že něco existuje a nemá příčinu? Přidáme-li, že x nemá příčinu a je navíc příčinou něčeho od sebe odlišného, máme pojem První příčiny. O té se Scotus domnívá, že je logicky nutná. Uvažuje následovně – jeho úvaha je vlastně aplikací (PM) (2) (jinou aplikaci představuje tzv. modální ontologický důkaz): kdyby první příčina v aktuálním světě neexistovala, byla by pouze možná: existovala by v nějakém možném světě, který není aktuální. Tento neaktuální možný svět je ovšem alternativou aktuálního světa, v němž podle předpokladu První příčina neexistuje. K jeho aktualizaci – a tedy i k aktualizaci První příčiny – by bylo zapotřebí od ní něčeho odlišného. Tím vzniká spor, protože První příčina by tak nebyla první, tj. nezapříčiněná. Je-li první příčina možná, je *eo ipso* skutečná. Důsledkem je, že první příčina existuje v každém možném světě, je tedy logicky nutná.

Důkaz spočívá na následujícím ontologickém předpokladu (I): logicky možné stavy světa jsou definovány ve vztahu k alespoň možné, pokud ne aktuální, příčině. Každá možnost tak je potenci v nejširším smyslu, potenci alespoň možné příčiny. Ztotožňuje se tedy potence v nejširším smyslu a možnost. Potence libovolného druhu je logickou možností, platí-to však i naopak? Je každá logická možnost potenci *nějakého* druhu, skutečné nebo pouze možné příčiny? Obhajoba by patrně byla založena na analýze pojmu logické možnosti. Zdá se, že pojem sám obnáší nerozpornost pojmových znaků či esenciálních rysů a *prima facie* nezahrnuje relační charakter (vztah k tomu, co aktualizuje). Pokud ovšem mezi esenciálními rysy určitého jsoucna není nezapříčiněnost čili vlastnost *a se*, pak je ovšem nutno postulovat konstitutivní vztah k nějaké příčině. Logická možnost existence daného jsoucna by byla potenci. Pokud je ovšem logicky možné jsoucno *a se* (zatím nevíme, jestli skutečné či pouze možné), sama jeho možnost by nebyla potenci žádné příčiny, pouze možné či aktuální. Předpoklad (I) by neplatil univerzálně.

Nyní nastupuje Scotův důkaz, který se snaží ukázat, že uvažované jsoucno *a se*, které je zároveň První příčinou, nemůže být pouze možné, jak bylo výše uvedeno. Problémem je, že k tomuto důkazu je využíván předpoklad (I) s univerzální platností. Pokud totiž (I) platí univerzálně, platí i v případě pouze možného aseitního jsoucna. Stav pouhé možnosti je možný jen vzhledem ke skutečné či alespoň možné příčině. To je ale v rozporu s tím, že se má jednat o První příčinu.

Zdá se, že v tomismu patrně platí ještě silnější předpoklad (I'): protože aktualita má vždy primát před potenci, je každá možnost definována jako (aktivní, pasivní) potence něčeho v posledku aktuálního. Ztotožnění logické možnosti a potence je zde silnější, než u předpokladu (I). Příčina, jejíž potenci logická možnost je, musí být v posledku skutečná. Boží existenci lze dokázat jednodušeji přímo na základě uvedeného předpokladu: Jsou-li možná i jiná individua než aktuální, a to taková, která nemohou být nijak zapříčiněna aktuálními jsoucnými (jsou mimo jejich potence), musí být tato možnost potenci něčeho – aktuálního Boha. Z danosti možných

jsoucen mimo rámec potenci aktuálních tvorů, kterou běžně uznáváme, např. přijímáme možnost, že by každá mikročástice tohoto světa nemusela existovat a místo ní mohla existovat jiná, vyvodíme, že aktuálně existuje Bůh, jehož potenci tyto možnosti jsou. Opět je důsledkem koncepce logicky nutného Boha. Problémem však je, zdali předpoklad (I') nepřijímáme právě proto, že jsme přesvědčeni o Boží existenci nebo že předem víme, že se nám takto Boží existenci podaří dokázat. Důkaz by potom byl kruhový. Vše tedy závisí na obhajobě (I'), která musí být logicky nezávislá na faktu Boží existence.⁴

A Posteriori Modal Proofs of the Divine Existence

Keywords: Proofs of the divine existence; Modal logic; Philosophy of religion; Thomas Aquinas; John Duns Scotus

Abstract: The article is an analysis of the logic of a posteriori modal proofs of the divine existence. A certain general principle of modal proofs is being identified: namely, the inference to some stronger modal ontological status (of the divine being) either seen to ground a weaker modal-existential status or to be incompatible with it. The aforementioned stronger status guarantees the actual existence of such a divine being. The Third Way of St. Thomas Aquinas is used as a departure point for such a general analysis. The general principle of inference is then applied to other proofs; namely, the one found in the works of J. D. Scotus.

⁴ Děkuji L. Novákovi za cenné připomínky zejména ke Scotově důkazu. Přes mnohá dílčí vyjasnění se ovšem stále názorově lišíme.